

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์เพื่อการท่องเที่ยว เชิงศาสนาในพื้นที่อีสานตอนล่าง*

THE CULTURAL LANDSCAPE OF BUDDHIST MEDITATION TEACHERS FOR RELIGIOUS TOURISM IN THE LOWER NORTHEAST

ฉลอง พันธุ์จันทร์

Chalong Phanchan

มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

Maharakham University, Thailand

E-mail: chalong.p@msu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาจุดกำเนิด พัฒนาการและการขยายตัวของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย และภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาในพื้นที่อีสานตอนล่าง เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยศึกษาทั้งเชิงเอกสารและภาคสนาม ซึ่งมีเครื่องมือการวิจัยคือ แบบสังเกต แบบสัมภาษณ์เชิงลึกและแบบสนทนากลุ่มย่อย จากกลุ่มเป้าหมาย คือ พระสงฆ์ ปราชญ์ท้องถิ่น ผู้นำชุมชน นักวิชาการ และนักท่องเที่ยว จำนวน 50 รูป/คน ผลการวิจัยพบว่า จุดกำเนิดของพระวิปัสสนาจารย์ในภาคอีสานคือจังหวัดอุบลราชธานี โดยการแพร่ขยายของธรรมยุติกนิกายจากกรุงเทพมหานคร โดยพระอาจารย์ดี พันธุ์ธู ซึ่งเป็นปูรณสมทรรมิกกับพระวชิรญาณหรือรัชกาลที่ 4 มีการขยายตัวออกเป็น 3 ยุค ในยุคแรกมีการขยายตัวด้านศาสนบุคคลโดยการถือปฏิบัติพระภิกษุจากมหานิกายมาเป็นธรรมยุติกนิกาย ยุคที่ 2 มีการขยายวัด และในยุคที่ 3 มีการเกิดขึ้นของพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่ คือ พระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต หลวงพ่อชา สุภทโท หลวงพ่อดูลย์ อดุล หลวงพ่อพุทธ ฐานิโย เป็นต้น สำหรับภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่ สามารถจัดกลุ่มได้ 6 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มวัดสำคัญ 2) กลุ่มพระเจดีย์ 3) กลุ่มพิพิธภัณฑ 4) กลุ่มพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5) กลุ่มอัฐิธาตุ 6) กลุ่มศาสนธรรม และสามารถสังเคราะห์ได้ 2 กลุ่มใหญ่ คือ 1) กลุ่มทรัพยากรเดิมในยุคของพระวิปัสสนาจารย์ อาทิ พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ อัฐุบริหาร และวัด เป็นต้น และ 2) กลุ่มทรัพยากรที่ถูกพัฒนาหรือประดิษฐ์สร้างขึ้นในภายหลัง อาทิ พระเจดีย์ และพิพิธภัณฑ เป็นต้น สามารถจัดทรัพยากรทางศาสนาเป็นเส้นทางท่องเที่ยวเชิงศาสนาภายใต้ “เส้นทางท่องเที่ยวเชิงบูรพวิปัสสนาจารย์”

* Received 27 December 2021; Revised 15 June 2022; Accepted 20 June 2022

คำสำคัญ: ภูมิทัศน์วัฒนธรรม, พระวิปัสสนาจารย์, การท่องเที่ยวเชิงศาสนา, ธรรมยุติกนิกาย, อีสานตอนล่าง

Abstract

The objectives of this research article were to study the origin of Development and expansion of the Dhammayut sect; and cultural landscapes of Vipassana teachers to promote religious tourism in the lower Isan area. It is a qualitative research with both documentary and field studies. The research tools are observation form, interview form and small group discussion form. The target groups were monks, local knowers, community leaders, scholars and tourists, amounting to 50 monks/person. The origin of the Vipassana teacher in the Northeast is Ubon Ratchathani province. It has spread of the Thammayut sect from Bangkok by Phra Ajahn Dee Panthulo, who was a Purana Saha Dhammakaya of Phra Vajirayan or King Rama IV. It was expanded into 3 eras. In the first period, there was an expansion of religion by taking a motion of monks from the Maha Nikaya to become Dhammayutika Sect. The second era has the expansion of monasteries and in the 3rd era, there is the emergence of Vipassana teachers in the area, namely Phra Ajarn Sao Kantasilo, Phra Ajarn Mun Phurithatto, Reverend Cha Suphatto, Reverend Dun Atulo, and Reverend Phut thaniyo, etc. The cultural landscape of Vipassana teachers in the area can be grouped into 6 groups: 1) important monasteries group 2) pagoda group 3) museum group 4) sacred Buddha image group 5) relic group 6) religious group and can be synthesized into 2 large groups, namely 1) the original resource group in the era of the Vipassana teacher such as the sacred Buddha image, eight necessities of a Buddhist monk (Atthaborikhan) and monasteries, etc., and 2) the resource group that was developed or created later, such as pagoda and museums. etc., which can organize religious resources as a religious tourism route under “Tourism Route for ordained teachers”

Keywords: Cultural Landscape, Buddhist Meditation Teachers, Religious Tourism, Thammayut Nikaya, Lower Northeastern Region

บทนำ

พุทธศาสนาเป็นหนึ่งในศาสนาของโลกที่มีประวัติศาสตร์ยาวนาน โดยเฉพาะในดินแดนเอเชีย ภูมิภาคเอเชียใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เอเชียตะวันออกโดยเฉพาะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ศูนย์อาเซียนศึกษามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560) อาจจะเนื่องด้วยพุทธพจน์ที่ว่า “พวกเขาจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทเวดาและมนุษย์ทั้งหลาย” (ที.ม.10/88/48-49) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) จากพุทธพจน์ดังกล่าว พระธรรมปิฎกได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า จุดมุ่งหมายของพุทธศาสนาที่ว่า พุทธชนิตายะ พุทธชนสุขายะ โลกานุกัมปายะ นั้นวัตถุประสงค์ไม่ได้อยู่ที่ตัวพระศาสนาเอง แต่พระศาสนานั้นมีอยู่เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมากและชาวโลก (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2539) จึงทำให้พุทธศาสนามีการเผยแพร่และได้รับการยอมรับนับถือของผู้คนในดินแดนต่าง ๆ เมื่อพุทธศาสนาได้เผยแพร่เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิราวพุทธศตวรรษที่ 2 - 3 ด้วยการส่งสมณทูตไปเผยแพร่พุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งมีพระเถระ 2 รูป คือ พระโสณะและพระอุตตระได้เดินทางมายังดินแดนสุวรรณภูมิ (พระมหานามเถระและคณะบัณฑิต, 2553) ซึ่งศรีศักร วัลลิโภดม กล่าวไว้ว่า หัวใจของสุวรรณภูมินั้นมิใช่ “ทอง” แต่เป็นความหลากหลายทางชีวภาพ นั่นคือความหลากหลายทางวัฒนธรรม ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในไทย พม่า เขมร และลาว (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546) และสอดคล้องกับคำกล่าวของสุชาติ ทวีสิทธิ์ ที่ว่า นอกจากเป็นดินแดนที่เต็มไปด้วยความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์จำนวนมากแล้ว ยังเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติที่มีลักษณะโดดเด่นเฉพาะ (สุชาติ ทวีสิทธิ์, 2552) พุทธศาสนาจึงเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรือสุวรรณภูมิและเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยจนกลายเป็นเอกลักษณ์และอัตลักษณ์ที่สำคัญ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือที่รู้จักในนามภาคอีสานถือว่าเป็นพื้นที่สะสมทางวัฒนธรรมที่หลากหลายและเป็นภูมิภาคที่มีความโดดเด่นด้านคติความเชื่อ ศิลปวัฒนธรรม ประเพณีและวิถีชีวิต มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ กล่าวได้ว่า อีสานมีแอ่งอารยธรรมใหญ่ ๆ 2 แห่ง คือ แอ่งสกลนครและแอ่งโคราช (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546) ซึ่งมีหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาในแต่ละยุคสมัย ธวัช ปุณโณทก ได้กล่าวไว้ว่า สมัยพุทธศตวรรษที่ 12 - 15 ร่วมสมัยทวารวดี พบว่ามีหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมาก อาทิ เสาหินขนาดใหญ่ เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์และกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปทั้งแอ่งสกลและแอ่งโคราช นอกจากนี้ยังมีศิลาจารึกอักษรปัลลวะหรืออักษรคฤนทร์ที่กล่าวถึงเรื่องราวทางพุทธศาสนาอีกด้วย โดยเฉพาะในสมัยพุทธศตวรรษที่ 20 - 23 เป็นสมัยที่อาณาจักรล้านช้างครอบครองดินแดนภาคอีสานทั้งหมด โดยเฉพาะในแอ่งสกลนครและลุ่มแม่น้ำโขง พบศิลาจารึกจำนวนมากที่กษัตริย์ล้านช้างสร้างไว้ในภาคอีสาน ตัวอักษรตัวธรรมและอักษรไทยน้อย ซึ่งเป็นอักษรที่เจริญรุ่งเรืองอยู่ในอาณาจักรล้านช้าง เนื้อความที่บันทึกเป็น

เรื่องราวพุทธศาสนา ส่วนใหญ่กล่าวถึงการอุทิศที่ดิน ข้าทาสและนาจ้งหันถวายแก่วัดนั้น ๆ (ธวัช ปุณโณทก, 2551) จากหลักฐานดังกล่าวทำให้เชื่อได้ว่า พุทธศาสนามีบทบาทอย่างยิ่งในวิถีชีวิตของคน และชุมชนทุกระดับชั้นในภาคอีสาน

พุทธศาสนาในภาคอีสานได้เข้าสู่วิถีชีวิตจนกลายเป็นประเพณี วัฒนธรรมและมีความเชื่อที่หลากหลายทำให้กลายเป็นพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน (ธีระพงษ์ มีธสง, 2556) หรือพุทธศาสนาแบบประชานิยม (Popular Buddhism) เนื่องจากมีการผสมผสานกับคติความเชื่อท้องถิ่น ซึ่งภัทรพร สิริกาญจน ได้กล่าวถึงลักษณะของพุทธศาสนาแบบประชานิยมไว้ว่า ชาวพุทธแบบประชานิยมมีวิถีชีวิตใกล้ชิดกับธรรมชาติในสังคมเกษตรกรรม ฝากความหวังไว้กับโชคชะตาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ มีการผสมผสานความเชื่อทางไสยศาสตร์ วิญญาณนิยมและอำนาจของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เข้ากับพุทธศาสนาเพื่อเป็นตัวช่วยและเติมเต็มชีวิตของตนให้มีความสำเร็จและมีความสุข (ภัทรพร สิริกาญจน, 2557) แต่พุทธศาสนาในภาคอีสานได้รับการปฏิรูปครั้งใหญ่ช่วง พ.ศ. 2456 ในสมัยรัชกาลที่ 4 ด้วยการส่งพระภิกษุที่ได้รับอุดมการณ์ทางการเมืองจากส่วนกลางมาจัดระบบการศึกษาแบบส่วนกลางและให้ปฏิรูปคติความเชื่อท้องถิ่นที่เป็นแบบล้นข้างให้มีรูปแบบเป็นส่วนกลางเหมือนกันทั้งหมด ซึ่งทำให้การเผยแผ่พุทธศาสนาในภาคอีสานมีรูปแบบที่แตกต่างไปจากพุทธศาสนาในท้องถิ่น นั่นคือการเข้ามาของธรรมยุติกนิกายในพื้นที่ภาคอีสานได้คือจังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเติมวิพากษ์พจนกิจ ได้กล่าวว่า การพระศาสนาในหัวเมืองภาคอีสาน อาจกล่าวได้ว่า เมืองอุบลราชธานีเป็นต้นรากแห่งการขยายพระพุทธศาสนา (ธรรมยุติกนิกาย) และวัดวาอารามให้แพร่หลายยิ่งกว่าทุก ๆ หัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (เติม วิภาคย์พจนกิจ, 2546) ต่อมาภายหลังก่อให้เกิดพระที่ถือคติการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานซึ่งเป็นที่ยอมรับของคนในพื้นที่ว่าเป็น “พระกรรมฐาน” จนเป็นที่ยอมรับกันทั้งในภาคอีสานและขยายไปยังภาคอื่น ๆ ของประเทศไทย ในนามของ “พระวิปัสสนาจารย์” ภาคอีสานตอนล่างหรืออีสานใต้โดยเฉพาะพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี จึงถือว่าเป็นจุดกำเนิดของพระวิปัสสนาจารย์สายธรรมยุติกนิกาย

ปัจจุบันกระแสการพัฒนาประเทศมีแนวโน้มในการส่งเสริมการเรียนรู้วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น เมื่อมองในมิติของการท่องเที่ยว ในพุทธศตวรรษที่ 20 ปี (2561 - 2580) ด้านการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์และวัฒนธรรม ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า ต้องมีการส่งเสริมการท่องเที่ยววิถีพุทธ เพื่อให้ประเทศไทยเป็นจุดหมายปลายทางการท่องเที่ยววิถีพุทธของโลก (สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2561) ภาคอีสานจึงถูกทำให้เป็นจุดขายทางการท่องเที่ยวอย่างหลากหลายมิติในนามของ “อีสานแหล่งเรียนรู้ อู่อารยธรรม” ในช่วง 5 ปีที่ผ่านมา ได้มีการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนามากยิ่งขึ้น ซึ่งนักท่องเที่ยวกลุ่มนี้มีแนวโน้มขยายตัวเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะกลุ่มท่องเที่ยวอารยธรรมอีสานใต้ได้ถูกจัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม (ขอม) นอกจากนี้ยังมีทรัพยากรศาสนาที่มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับพระวิปัสสนาจารย์ซึ่งเป็นที่รู้จักทั้งในระดับโลก คือ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโตและหลวงพ่อชา สุภัทโท

และระดับท้องถิ่น อาทิ หลวงปู่เสาร์ กนตสีโล และหลวงพ่อคุณ อตุโล เป็นต้น ปัจจุบันในพื้นที่อีสานตอนล่างยังปรากฏร่องรอยแห่งมรดกธรรมที่สัมพันธ์กับพระวิปัสสนาจารย์เหล่านั้นเป็นจำนวนมาก ซึ่งสามารถนำมาพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาได้ อย่างไรก็ตาม การท่องเที่ยวเชิงศาสนาในพื้นที่อีสานตอนล่างที่ผ่านมาที่จัดโดยภาครัฐและเอกชนยังขาดการจัดการเชิงบูรณาการทั้งด้านทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่และเส้นทาง การท่องเที่ยวอย่างเป็นระบบ รวมถึงงานวิชาการที่ผ่านมาถือว่าเป็นการศึกษาเนื้อหาเฉพาะส่วน หรือพื้นที่ภายในของแต่ละจังหวัดเท่านั้น ยังไม่ครอบคลุมพื้นที่และเนื้อหาเกี่ยวกับ ภูมิทัศน์ วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในภาคอีสานตอนล่างทั้งหมด ซึ่งผลการศึกษาจะเป็นประโยชน์ในการใช้ข้อมูลเชิงบูรณาการสำหรับทั้งภาครัฐและเอกชนในการจัดทำข้อมูลการส่งเสริม การท่องเที่ยวเชิงศาสนาตามยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี ด้านการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ ที่เน้น การท่องเที่ยววิถีพุทธทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับโลกอย่างเป็นระบบต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาจุดกำเนิด พัฒนาการและการขยายตัวของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ในพื้นที่อีสานตอนล่าง
2. เพื่อศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนา ในพื้นที่อีสานตอนล่าง

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งมีขั้นตอน ดังนี้

1. การศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Study) และการศึกษาภาคสนาม (field study) ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารจากการศึกษาแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งข้อมูลภาคสนาม และนำข้อมูลทั้งสองส่วนมาจัดเป็นหมวดหมู่ตามวัตถุประสงค์ เพื่อทำการวิเคราะห์ และสังเคราะห์
2. พื้นที่วิจัยได้ถูกแบ่งออกเป็น 4 จังหวัด คือ จังหวัดอุบลราชธานี สุรินทร์ บุรีรัมย์และ นครราชสีมา ซึ่งเป็นที่ตั้งของวัดและสถานปฏิบัติธรรมที่เกี่ยวข้องกับพระวิปัสสนาจารย์ ที่ได้รับแนวคิดจากธรรมยุติกนิกายในพื้นที่อีสานตอนล่าง ที่มีความสำคัญและโดดเด่น จำนวน 7 รูป คือ 1) หลวงปู่เสาร์ กนตสีโล 2) หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต 3) หลวงพ่อชา สุภทโท 4) หลวงพ่อคุณ อตุโล 5) หลวงพ่อสิงห์ ชนตยาโคโม 6) หลวงพ่อพุทธ ฐานิโย 7) พระอาจารย์จันทร์แรม เขมสิริ และ 7) พระอาจารย์สาม อภิญาโน
3. ประชากรและผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ผู้วิจัยได้กำหนดกลุ่มเป้าหมาย โดยแบ่งออกเป็น 1) กลุ่มพระสงฆ์หรือพระวิปัสสนาจารย์ที่มีความสัมพันธ์กับวัดหรือสถานปฏิบัติธรรมภายในพื้นที่ จำนวน 10 รูป 2) กลุ่มผู้รู้และปราชญ์ชาวบ้านภายในชุมชน จำนวน 10 คน 3) กลุ่ม

ผู้เชี่ยวชาญ/นักวิชาการทางศาสนา จำนวน 10 คน และ 4) กลุ่มนักท่องเที่ยว จำนวน 20 คน รวมทั้งสิ้น 50 รูป/คน

4. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ผู้วิจัยใช้แบบสังเกต (observation) แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview) และแบบสนทนากลุ่มย่อย (focus group discussion) กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informants) จากกลุ่มเป้าหมายทุกกลุ่มทั้งพระสงฆ์ ผู้รู้ ประชาชนชาวบ้าน ผู้เชี่ยวชาญ/นักวิชาการทางศาสนาและนักท่องเที่ยวที่เข้ามาท่องเที่ยวในพื้นที่ แล้วนำข้อมูลทั้งหมดที่ได้จากการสังเกต การสัมภาษณ์เชิงลึกและการสนทนากลุ่มย่อยมาวิเคราะห์ และสังเคราะห์ข้อมูลทั้งในส่วนเอกสาร งานวิจัยและข้อมูลภาคสนาม เพื่ออภิปรายผลตามแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยนำเสนอผลการวิจัยเชิงพรรณนาวิเคราะห์เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่ และจัดทำข้อเสนอแนะต่อไป

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยพบว่า คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้ก่อกำเนิดขึ้นโดยมีหลักฐานแสดงไว้หลายนัยยะ หลังจากเจ้าฟ้ามงกุฎหรือพระวชิรญาณภิกขุได้รับการอุปสมบทใหม่โดยมีพระเถระชาวมอญสังกัดรามัญนิกายชื่อว่าพระสุเมธนี (ชาย พุทธวังโส) เป็นพระอุปัชฌาย์และทรงสถาปนาคณะสงฆ์ “ธรรมยุติกนิกาย” สาเหตุคือรามัญนิกายปฏิบัติเคร่งครัดและออกเสียงอักขระภาษาบาลีได้ชัดเจนใกล้เคียงกับสีหพงศ์มากที่สุด ซึ่งเรื่องวงศนี้ ตามความมุ่งหมายของบัณฑิตฝ่ายธรรมยุติกนิกายเข้าใจว่า ได้รับอิทธิพลจากสีหพงศ์เดิมที่ยังตั้งอยู่ในสีหพทวิป สำหรับการเกิดของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายนั้น บางทีคนจะถือว่า ปี พ.ศ. 2367 เป็นปีกำเนิดธรรมยุติกนิกาย บางทีคนจะนับปีที่เจ้าฟ้ามงกุฎกระทำทัฬหีกรรมหรือการผนวชแปลงในคณะสงฆ์รามัญนิกายในปี พ.ศ. 2369 บางทีคนจะถือเอาปีเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จมาประทับที่วัดสมอรายหรือวัดราชาธิวาสในปี พ.ศ. 2372 ประเด็นนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ว่า อันที่จริงธรรมยุติกนิกายค่อยเป็นมาโดยลำดับ ปีที่ออกหน้า ที่ควรจะกำหนดว่า เป็นปีที่ตั้งนั้น คือ จ.ศ. 1191 (พ.ศ. 2372) ส่วนที่คนจะสุดท้ายถือเอาปี พ.ศ. 2379 เป็นปีของการกำเนิดธรรมยุติกนิกาย เพราะเจ้าฟ้ามงกุฎทรงแยกธรรมยุติกนิกายออกมาจากนิกายเดิมอย่างเป็นเอกเทศเมื่อพระองค์เสด็จมาประทับที่วัดบวรนิเวศวิหารและถือว่าเป็นวัดแห่งแรกของธรรมยุติกนิกาย เนื่องจากถือตามหลักฐานตามที่สมเด็จฯ พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ว่า พุรุษนี้เป็นวันที่คณะธรรมยุติกนิกายและวัดบวรนิเวศตั้งมาได้ครบ 60 ปีบริบูรณ์ จะมีการประชุมพระธรรมยุติกนิกายให้พรแก่คณะและวัด ขอพระราชทานราชหัตถเลขาอำนวยการแก่คณะและวัด ซึ่งวันที่พระองค์ทรงลงรายพระหัตถ์คือ วันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2439 อย่างไรก็ตาม จากการสัมภาษณ์พระวิบูลย์ ธรรมมาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดสุปฏิภูมิารามวรวิหาร ทำให้ทราบว่า คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายถือเอาวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2379 เป็นวันก่อตั้งและกำเนิดคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย (พระวิบูลย์ธรรมมาภรณ์, 2564) จากผลการศึกษาดังกล่าวทำให้เห็นถึงทัศนะ

เกี่ยวกับกำเนิดของธรรมยุติกนิกายที่หลากหลาย แต่กล่าวได้ว่า ระยะการก่อตัวจนถึงพัฒนาการก่อตั้งนิกายใหม่ขึ้นมาต้องใช้เวลามากกว่า 10 ปี

ภาคอีสานตอนล่างถือได้ว่าเป็นพื้นที่แรกที่ได้รับเอาพุทธศาสนาแบบธรรมยุติกนิกายเข้ามาโดยจังหวัดอุบลราชธานีเมื่อราวปี พ.ศ. 2394 - 2395 โดยการสร้างวัดสุปฏิญารามขึ้นที่จังหวัดอุบลราชธานีให้เป็นวัดสำหรับธรรมยุติกนิกายแห่งแรกในภาคอีสานในปี พ.ศ. 2396 จากการศึกษา พัฒนาการและการขยายตัวของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในพื้นที่ภาคอีสานและอีสานตอนล่าง อาจแบ่งออกได้เป็น 3 ยุค ดังนี้

ยุคที่ 1 พระอาจารย์ดี พันธุโล ซึ่งเป็นปูราณสธรรมิกของพระวชิรญาณหรือรัชกาลที่ 4 ได้สร้างวัดสุปฏิญาราม ขึ้นที่จังหวัดอุบลราชธานีเป็นวัดแรกของธรรมยุติกนิกายในภาคอีสาน การเข้ามาและปรากฏตัวของพระอาจารย์ดี พันธุโล ถือว่าเป็นการก่อตัวของพระวิปัสสนาจารย์ในภาคอีสาน และมีการขยายตัวโดยการส่งศิษย์เข้าไปศึกษาเล่าเรียนทั้งด้านปริยัติและการอบรมวิปัสสนากรรมฐานในกรุงเทพมหานคร หลายรุ่น ซึ่งต่อมาพระเถระเหล่านั้นได้มีบทบาทสำคัญในการแผ่ขยายของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายไปยังที่ต่าง ๆ ในยุคที่ 2 พระอาจารย์ม้าว เทวธัมมิ ซึ่งถือว่าเป็นสัททิวาหาริกแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีข้อความที่กล่าวไว้ว่า ในราตรีหนึ่งท่านพระอาจารย์ดี พันธุโล ได้นำท่านพระอาจารย์ม้าว เทวธัมมิ มาเข้าเฝ้าถวายตัว ขณะที่เฝ้าอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชดำเนินไปทรงยกดวงเทียนส่องทอดพระเนตรดูดวงหน้าและส่วนอื่นของท่านพระอาจารย์ม้าว เทวธัมมิ แล้วตรัสกับพระอาจารย์ดีว่า “ขรวัตี พระอย่างนี้ทำไมไม่นำมาให้มาก” พระอาจารย์ดี จึงกราบทูลว่า “หายาก” (พระครูอุบลคณาภรณ์, 2564) พระอาจารย์ม้าว เทวธัมมิ มีความเชี่ยวชาญในการสร้างพระพุทธรูป เช่นการสร้างพระประธานที่ประดิษฐานอยู่ที่ศาลาการเปรียญวัดศรีทอง หรือวัดศรีอุบลรัตนาราม และยังมีบทบาทในการรวบรวมพระพุทธรูปเก่า ๆ ที่นำมาจากเวียงจันทน์และที่สำคัญมากมีอยู่องค์หนึ่งเป็นพระพุทธรูปยืน เรียกว่า พระทองทิพย์ สร้างด้วยสัมฤทธิ์สูงสองศอกเศษที่เจ้ากรมเทวานุเคราะห์ อัญเชิญมาจากเวียงจันทน์ คราวไปตีทัพฮ่อ ร่วมกับพระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) ที่เป็นแม่ทัพเมื่อราว พ.ศ. 2418 ปัจจุบัน พระพุทธรูปองค์นี้ประดิษฐานอยู่หน้าพระประธานในอุโบสถวัดศรีอุบลรัตนาราม

ในยุคที่ 2 นี้ถือว่าเป็นยุคที่มีการขยายตัวของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในภาคอีสานทั้งการศึกษา พระสงฆ์ และด้านพื้นที่ ซึ่งพระภิกษุที่สำคัญที่พระอาจารย์ม้าว เทวธัมมิได้ส่งเข้าไปศึกษาในกรุงเทพมหานคร เช่น พระมหาจันทร์ สิริจันโท ต่อมาได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ และพระมหาอ้วน ดิสโส ต่อมาได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ เป็นต้น ส่วนด้านพื้นที่ในยุคนี้มีการขยายวัดเพิ่มอีก 5 แห่ง คือ ในจังหวัดอุบลราชธานี จำนวน 2 แห่ง ได้แก่ วัดบ้านกลาง และวัดบ้านผึ้ง นครจำปาศักดิ์ จำนวน 1 แห่ง ได้แก่ วัดมหาเมตตาอาราม และวัดอีก จำนวน 2 แห่ง ได้แก่ วัดบ้านนาคำ อำเภอยโสธร (ปัจจุบันคือจังหวัดยโสธร) วัดศรีมงคลเหนือ ที่อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนม (ปัจจุบันคือจังหวัดมุกดาหาร)

ส่วนในยุคที่ 3 มีพระเถระที่มีความสำคัญ จำนวน 2 รูป คือ พระอริยกวี (อ่อน ฉัมมรักขิตโต) และพระ อุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) สำหรับพระอริยกวี (อ่อน ฉัมมรักขิตโต) ถือว่าเป็นพระครูฐานานุกรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และได้เป็นเจ้าอาวาสอยู่ที่วัดเขมาภิรตาราม เป็นผู้แตกฉานในภาษามคธ (บาลี) และจัดการวางระเบียบการปกครอง คือจัดการให้เป็นหมวดหมู่และทำบัญชีพระสงฆ์ส่งกระทรวงและห้ามลัทธิธรรมนิยมประเพณีบางประการ เช่นห้ามไม่ให้พระเกี่ยวข้องในการทำบั้งไฟ เสี่ยงกลอง แข่งเรือ และเลี้ยงม้า เป็นต้น ยิ่งกว่านั้น พระอริยกวี ถือว่าเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต อีกรูปหนึ่งซึ่งถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการขยายวงศ์ธรรมยุติกนิกายและเผยแผ่แนวความคิด การปฏิบัติแบบธรรมยุติกนิกายออกไปยังภูมิภาคอื่น ๆ คือ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) ซึ่งเป็นผู้นำวงศ์ธรรมยุติกนิกายไปเผยแผ่ทางภาคเหนือ และนิมนต์ให้พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต พระอาจารย์แหวน สุจิณฺโณ และพระอาจารย์ตื้อ อจลธัมโม ไปช่วยเผยแผ่สอนธรรม โดยให้ท่านเหล่านี้ถือญัตติจากมหานิกายมาเป็นธรรมยุติกนิกาย พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ถือได้ว่าเป็นพระธรรมยุติกนิกายรูปแรกที่มีความโดดเด่นทั้งทางด้านการปกครองและการปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐานหรือมีความสามารถทั้งด้านปริยัติและปฏิบัตินั่นเอง

สำหรับธรรมยุติกนิกายได้มีพัฒนาการเข้าสู่ภาคอีสานที่จังหวัดอุบลราชธานีโดยได้สร้าง วัดสุปัฏนารามเป็นวัดแรก และการขยายตัวออกไปก่อตั้งวัดอื่น ๆ โดยเฉพาะวัดศรีทอง ซึ่งวัดนี้ ถือว่าเป็นศูนย์ร่วมของการ “ญัตติ” พระสงฆ์มหานิกายมาเป็นพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย และอาจกล่าวได้ว่า วัดแห่งนี้ถือว่าเป็นสถานที่สำคัญของการศึกษา อบรมวิปัสสนากรรมฐานของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในยุคต้นที่สำคัญหลายรูป อาทิ พระอาจารย์ม้าว เทวธัมมวี พระอริยกวี หลวงปู่เสาร์ กนตสีโล หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เป็นต้น ซึ่งพระวิปัสสนากรรมฐานเหล่านี้ได้ทำการอบรมพระธรรมวินัยให้แก่พระสงฆ์ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกายและส่งไปเผยแผ่หลักวิปัสสนากรรมฐานทั่วภาคอีสานและภูมิภาคอื่น ๆ รวมทั้งต่างประเทศ (ในเวลาต่อมา) และในภาคอีสานตอนล่าง เป็นหนึ่งในพื้นที่สำคัญที่พระวิปัสสนาจารย์เหล่านี้ได้เข้าไปเผยแผ่ อบรมประชาชน ที่สำคัญมีหลายรูป อาทิ หลวงพ่อชา สุภัทโท แห่งวัดหนองป่าพง จังหวัดอุบลราชธานี หลวงพ่อสิงห์ ขันตยาคโม และหลวงพ่อพุทธ ฐานิโย วัดป่าสาละวัน จังหวัดนครราชสีมา หลวงพ่อดุลย์ อดุลโ วัดบูรพาราม และพระอาจารย์สาม อจิญจโน วัดป่าไทรวิเวก จังหวัดสุรินทร์ พระอาจารย์จันทร์ แรม เขมสิริ วัดระหานหรือเกาะแก้วธุดงค์สถาน จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น พระวิปัสสนาจารย์เหล่านี้ถือว่ามีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พุทธศาสนาสายธรรมยุติกนิกายในพื้นที่อีสานตอนล่าง จนก่อให้เกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่อีสานตอนล่าง จากการศึกษาเชิงพื้นที่ด้านภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพระวิปัสสนาจารย์ในอีสานตอนล่าง พบว่า มีทรัพยากรทางศาสนาที่เนื่องด้วยพระวิปัสสนาจารย์ สามารถจัดเป็นกลุ่มได้จำนวน 6 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มวัดสำคัญ 2) กลุ่มพระเจดีย์ 3) กลุ่มพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 4) กลุ่มพิพิธภัณฑ์ 5) กลุ่มอัฐิธาตุ และ

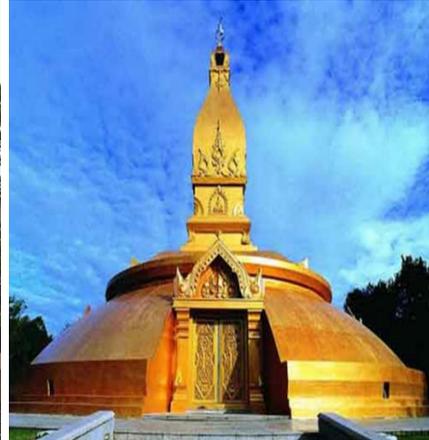

6) กลุ่มศาสนธรรม ทั้งหมดมีความสัมพันธ์หรือเกี่ยวเนื่องกับพระวิปัสสนาจารย์ที่กล่าวแล้วข้างต้น ดังนี้

กลุ่มวัดสำคัญ หมายถึง วัดหรือศาสนสถานที่มีความสำคัญกับพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่อีสานตอนล่าง ซึ่งเป็นสถานที่ที่พระวิปัสสนาจารย์ข้างต้นรูปใดรูปหนึ่งเคยอยู่จำพรรษา เคยปฏิบัติธรรม หรืออาศัยอยู่จนมรณภาพ รวมทั้งสิ้น จำนวน 11 แห่ง ดังนี้ ในจังหวัดอุบลราชธานีมีทั้งหมด จำนวน 7 แห่ง คือ 1) วัดสุปฏิหารามวรวิหาร 2) วัดศรีอุบลรัตนาราม 3) วัดเสียบ 4) วัดใต้พระเจ้าองค์ตื้อ และ 5) วัดบูรพาราม วัดทั้ง 5 แห่งนี้ตั้งอยู่ในเขตอำเภอเมือง 6) วัดหนองป่าพง อำเภอวารินชำราบ 7) วัดดอนธาตุ อำเภอพิบูลมังสาหาร ในจังหวัดบุรีรัมย์ จำนวน 1 แห่ง คือ 8) วัดระหานหรือเกาะแก้วจุดคงศสถาน อำเภอบ้านดำน ในจังหวัดสุรินทร์ มีจำนวน 2 แห่ง คือ 9) วัดบูรพาราม 10) วัดป่าไทรวิเวก ซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่อำเภอเมือง และในจังหวัดนครราชสีมา จำนวน 1 แห่ง คือ 11) วัดป่าสาละวัน อำเภอเมือง

สำหรับทรัพยากรทางศาสนาที่จัดเป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานีนั้นครอบคลุมทั้ง 6 กลุ่มตามที่กล่าวแล้ว แต่มีพื้นที่สำคัญซึ่งจัดอยู่ในกลุ่มวัดสำคัญ จำนวน 2 แห่ง คือ วัดดอนธาตุและวัดหนองป่าพง เพราะวัดดอนธาตุ เป็นที่ตั้งของเจดีย์พิพิธภัณฑสถานหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล ส่วนวัดหนองป่าพง เป็นที่ตั้งของเจดีย์พระโพธิญาณของหลวงปู่ชา สุภัทโท ซึ่งทั้ง 2 แห่งถูกสร้างขึ้นในภายหลังเพื่อเก็บรักษาอัฐิธาตุของหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล และหลวงปู่ชา สุภัทโทตามลำดับ แต่ในพื้นที่วัดดอนธาตุนั้นมีความแตกต่างจากวัดหนองป่าพง เนื่องจากวัดดอนธาตุมีทรัพยากรทางศาสนาครอบคลุมทั้ง 6 กลุ่ม คือเป็นวัดสำคัญ มีพระเจดีย์ พิพิธภัณฑสถาน พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ อัฐิธาตุและศาสนธรรม แต่ในทางตรงกันข้ามวัดหนองป่าพงนั้นไม่ปรากฏมีกลุ่มพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ เพราะวัดหนองป่าพง เน้นในเรื่องของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นสำคัญ และกลุ่มวัดสำคัญในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานีมีความเกี่ยวข้องกับองค์พระวิปัสสนาจารย์ในเชิงประวัติศาสตร์การเคย “จำพรรษา” “ปฏิบัติธรรม” “อุปสมบท” และ “ประชุมเพลิง” เป็นสำคัญ มีข้อสังเกตเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี คือ วัดที่ยังสามารถยึดแนวปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอย่างโดดเด่น คือวัดหนองป่าพงเท่านั้น ส่วนวัดอื่น ๆ ถือปฏิบัติตามจารีตประเพณีสำคัญ คือการปฏิบัติธรรมในวันพระ วันสำคัญทางพุทธศาสนา และวันสำคัญของรัฐเท่านั้น

ส่วนภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในจังหวัดนครราชสีมา จังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดบุรีรัมย์นั้น ถือว่าครอบคลุมทั้ง 6 กลุ่ม แต่มีความโดดเด่นด้านกลุ่มพระเจดีย์ที่ถูกสร้างขึ้นในพื้นที่ จำนวน 3 แห่ง คือ 1) เจดีย์บูรพาจารย์สายพระกรรมฐาน วัดป่าสาละวัน เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของหลวงปู่สิงห์ ขันตยาคโม และหลวงปู่พุทธ ฐานิโย 2) พระมหาเจดีย์บุรีรัมย์ วัดระหานหรือเกาะแก้วจุดคงศสถาน เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของพระอาจารย์จันทร์แรม เขมสิริ 3) พระมหาเจดีย์บูรพาจารย์ อตุโลอนุสรณ์ วัดป่าไธยาประสิทธิ์ เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของหลวงปู่ดุลย์ อตุโล

ภาพที่ 1 (ซ้าย) เจดีย์พิพิธภัณฑ์หลวงปู่เสาร์ กนตสีโล ภาพที่ 2 (ขวา) เจดีย์หลวงพ่อบา สุภัทโท

ภาพที่ 3 (ซ้าย) พระมหาเจดีย์ศรีบุรีรัมย์
พระกรรมฐาน วัดป่าสาลวัน

ภาพที่ 4 (ขวา) เจดีย์บูรพาจารย์สาย

นอกจากกลุ่มพระเจดีย์แล้ว ยังมีกลุ่มพิพิธภัณฑ์ที่ใช้สำหรับจัดแสดงอัฐบริขารหลวงพ่อดุลย์ อดุลโ วัดบูรพาภิราม ส่วนกลุ่มอัฐิธาตุและกลุ่มศาสนธรรมนั้นปรากฏให้เห็นเชิงประจักษ์ทุกวัดที่มีความเกี่ยวข้องกับพระวิปัสสนาจารย์ทั้ง 7 รูป มีข้อสังเกตเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมในจังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์ และบุรีรัมย์ คือ ในปัจจุบัน ทรัพยากรทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับพระวิปัสสนาจารย์นั้น จะเน้นให้ความสำคัญหรือสร้างความศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่มากกว่า การชี้ให้เห็นถึงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามจารีตประเพณีของบูรพาจารย์ที่เคยยึดถือปฏิบัติในอดีต มีเพียงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามจารีตประเพณีเช่นเดียวกับพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานีเท่านั้น

จากการศึกษายังพบว่า ทรัพยากรทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับพระวิปัสสนาจารย์ สามารถสังเคราะห์ได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ 1) กลุ่มทรัพยากรเดิมที่เคยปรากฏในยุคของพระวิปัสสนาจารย์แต่ละรูป อาทิ พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ อัฐบริวาร และวัด เป็นต้น 2) กลุ่มทรัพยากรที่ถูกพัฒนาหรือประดิษฐ์สร้างขึ้นมาหลังจากการมรณภาพของพระวิปัสสนาจารย์รูปนั้น ๆ อาทิ พระเจดีย์และพิพิธภัณฑสถาน เป็นต้น ในปัจจุบันภูมิทัศน์วัฒนธรรม พระวิปัสสนาจารย์ มีแนวโน้มถูกใช้เพื่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนามากยิ่งขึ้น ซึ่งมีความแตกต่างอย่างชัดเจนกับแนวทางของพระวิปัสสนาจารย์ในยุคก่อนหรือยุคต้น ๆ ที่เน้นในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นหลัก และยังพบว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ที่เกี่ยวข้องกับหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ในพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์ และบุรีรัมย์นั้น ไม่มีความโดดเด่น เพราะส่วนมากภาพลักษณ์หรือสัญลักษณ์เกี่ยวกับหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต อาทิ รูปหล่อ เป็นต้น ในพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์ และบุรีรัมย์จะถูกสร้างขึ้นภายหลังโดยลูกศิษย์ที่ไม่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต แต่ภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต มีความโดดเด่นในพื้นที่อีสานตอนบนโดยเฉพาะในจังหวัดสกลนคร ตรงกันข้ามกับหลวงปู่เสาร์ กันตสีโล ที่มีความโดดเด่นในพื้นที่อีสานตอนล่าง โดยเฉพาะในจังหวัดอุบลราชธานีมากกว่าพื้นที่อื่น อย่างไรก็ตาม โดยภาพรวมนั้นภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ได้แพร่กระจายไปทุกภูมิภาคของไทย และจากผลการศึกษานี้สามารถนำทรัพยากรทางศาสนาเกี่ยวกับ ภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่อีสานตอนล่างทั้ง 6 กลุ่มมาจัดเป็นเส้นทางท่องเที่ยวเชิงศาสนาได้ จำนวน 2 เส้นทาง คือ 1) เส้นทางท่องเที่ยวเชิงศาสนาภายในจังหวัดอุบลราชธานีโดยใช้ระยะเวลา 1 วัน 1 คืน หรือมากกว่านี้ เส้นทางนี้เหมาะสำหรับผู้ต้องการปฏิบัติธรรม จาริกแสวงบุญรวมทั้งเยี่ยมชมพิพิธภัณฑสถาน กราบไหว้พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ และพระเจดีย์ เป็นต้น 2) เส้นทางท่องเที่ยวเชิงศาสนาเชื่อมโยงระหว่างจังหวัดอุบลราชธานี - สุรินทร์ - บุรีรัมย์ - นครราชสีมา ใช้เวลา 3 วัน 2 คืน เส้นทางนี้เหมาะสำหรับการจาริกแสวงบุญ เยี่ยมชมพิพิธภัณฑสถานและกราบไหว้พระเจดีย์ ภายใต้อัฒจันทร์ “เส้นทางท่องเที่ยวเชิงบูรพวิปัสสนาจารย์”

อภิปรายผล

จากผลการวิจัยสามารถอภิปรายผลได้ดังนี้ จุดกำเนิดของธรรมยุติกนิกายนั้นมีทัศนะที่หลากหลายเกี่ยวกับระยะเวลาของการก่อตั้ง แต่ทั้งหมดมีความเห็นตรงกันว่า ธรรมยุติกนิกายนั้นได้รับอิทธิพลจากรามัญนิกาย ถือว่าเป็นนิกายที่มีธรรมเนียมปฏิบัติที่มีอิทธิพลต่อพระวชิราภรณ์ ภิกษุหรือรัชกาลที่ 4 ซึ่งปฐม นิคมานนท์ ได้กล่าวว่า ทรงเลื่อมใสใคร่จะประพฤติปฏิบัติตามแบบพระมอญ จึงเสด็จย้ายไปประทับ ณ วัดสมอราย พ.ศ. 2372 เวลานั้นมีพระภิกษุหนุ่มเป็นเจ้าบ่าว เป็นลูกผู้ดีบ้างที่ได้ถวายตัวเป็นศิษยานุศิษย์ ศึกษาอยู่ในพระสำนักและเลื่อมใสในพระดำริอิกราว 6 รูป ตามเสด็จไปอยู่วัดสมอรายก็มี อยู่วัดอื่นแต่ไปประชุม ณ วัดสมอรายก็มี จึงเริ่มเกิดเป็นคณะสงฆ์ ในภายหลังเรียกว่า ธรรมยุติกา แต่นั้นเป็นต้นมา (ปฐม นิคมานนท์,

2546) สำหรับภาคอีสานนั้น จังหวัดอุบลราชธานีถือว่าเป็นพื้นที่รับการแพร่กระจายของ ธรรมยุติกนิกายโดยแบ่งพัฒนาการออกเป็น 3 ยุค ซึ่งยุคแรก ถือว่า ตัวบุคคลที่เป็นพระสงฆ์ ธรรมยุติกนิกายนั้นมีความสัมพันธ์และใกล้ชิดกับพระวชิรญาณในฐานะที่เป็น “ปราชญ์ธรรม มิก” และมีการสนับสนุนในการสร้างวัดในสังกัดธรรมยุติกนิกายแห่งแรกในภาคอีสาน คือ วัดสุ ปัญญาราม และมีการก่อสร้างวัดอื่น ๆ อาทิ วัดศรีทอง วัดสุทัศนาราม เป็นต้น ขึ้นมาทั้งภายใน ตัวเมืองอุบลราชธานีและนอกเมือง

ประเด็นนี้เดิม วิภาคย์พจนกิจ ได้กล่าวไว้ว่า วัดธรรมยุติกนิกายที่ได้ปรากฏขึ้นที่เมืองอุบลฯ และเมืองขึ้นของเมืองอุบลฯ เวลานั้นประมาณ 20 ปี ขยายตัวออกไปถึง 6 วัดนับเป็นสมัยแรกหรือ ยุคแรก (เดิม วิภาคย์พจนกิจ, 2546) และที่สำคัญในยุคที่ 1 มีการส่งศิษย์เข้าไปศึกษาทั้งด้านปริยัติ และอบรมวิปัสสนากรรมฐานในกรุงเทพมหานครหลายรุ่น อาทิ พระมหาจันทร์ สิริจันโท และ พระมหาอ้วน ติสโส เป็นต้น ซึ่งพระสงฆ์เหล่านี้ถือว่าเป็นผู้มีความสำคัญในการขยายวงศ์ ธรรมยุติกนิกายในยุคที่ 2 ในยุคนี้นักกลางของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเปลี่ยนจากวัดสุปัญญาราม มาที่วัดศรีทอง ซึ่งมีพระอาจารย์ม้าว เทวธัมมิ เป็นเจ้าอาวาสในขณะนั้น เพราะถือว่าวัดศรีทองเป็น สถานที่ศึกษา อบรมวิปัสสนากรรมฐานให้พระสงฆ์สายธรรมยุติกนิกายและที่สำคัญคือเป็นสถานที่ ญัตติพระสงฆ์จากมหานิกายมาเป็นธรรมยุติกนิกายในยุคแรก ๆ สอดรับกับธีระพงษ์ มีไธสง ที่ได้ กล่าวไว้ว่า พระวชิรญาณได้อนุโลมและแต่งตั้งให้ท่านดี พันธุโล และท่านม้าว เทวธัมมิ เป็น พระอุปัชฌาย์ ให้บรรพชาและอุปสมบทแก่กุลบุตรหรือให้ญัตติใหม่แก่พระสงฆ์ที่ต้องการจะ เปลี่ยนแปลงมาเป็นธรรมยุติกนิกาย (ธีระพงษ์ มีไธสง, 2562) และได้มีการสร้างวัดเพิ่มขึ้นอีก จำนวน 5 วัด กระจายกันอยู่ในหลายพื้นที่ คือ วัดบ้านนาคำ อำเภอยโสธร (ปัจจุบันเป็นจังหวัด ยโสธร) วัดศรีมงคลเหนือ อำเภอมุกดาหาร (ปัจจุบันเป็นจังหวัดมุกดาหาร) และ 1 ใน 5 วัดนั้นได้ ถูกสร้างขึ้นที่นครจำปาศักดิ์ (ปัจจุบันอยู่ใน สปป ลาว) คือ วัดมหาเมตตาราม โดยมีพระมหาจันทร์ สิริจันโท เป็นเจ้าอาวาส พัฒนาการของธรรมยุติกนิกายในยุคที่ 2 นั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อ การเกิดขึ้นของพระวิปัสสนาจารย์ที่ก่อให้เกิดกัมมิตศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่ภาคอีสาน โดยเฉพาะภาคอีสานตอนล่าง ซึ่งก็คือพัฒนาการของธรรมยุติกนิกายในยุคที่ 3 นั่นเอง ในยุคที่ 3 นี้ คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้มีการจัดระบบการปกครองขึ้นเรียกว่า “มณฑลอีสาน” ซึ่งมีพระอุบาลี คุณุปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) และพระพรหมมุนี (อ้วน ติสโส) เป็นผู้นำหน้าที่ในการปกครอง เป็นที่น่าสังเกต คือ ยุคนี้พระสงฆ์ที่ถือปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่เสาร์ กนตสีโลและหลวง ปู่มั่น ภูริทัตโต จะไม่ให้ความสำคัญกับตำแหน่งด้านการปกครองที่คณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย พยายามจะแต่งตั้งให้ รวมถึงการศึกษาเล่าเรียนอื่น ๆ ดังคำกล่าวที่ว่า “ทางการฝ่ายปกครอง พระสงฆ์ จะให้ครูอาจารย์เสาร์ กนตสีโล ครูอาจารย์มั่น ภูริทัตโต รับตำแหน่งเป็นพระปกครอง ทำหน้าที่ปกครองควบคุมพระเณรในการศึกษาเล่าเรียน การตั้งโรงเรียนสอนบาลีไวยากรณ์ โรงเรียน ทางโลก ท่านไม่คุ้นเคยก็เลยพากันหลบหนี ซ่อนตัว ขึ้นทางเมืองเหนือบ้าง อุดร หนองคาย เมืองเลย สกลนคร มุกดาหารบ้าง เขารู้ว่าอยู่ทางนั้นก็หนีลงมาอยู่ทางนี้” (พระธัมมธโร, 2556) และพื้นที่

อื่น ๆ ทั้งภาคเหนือ อีสานและบางส่วนในประเทศลาว ปัจจุบันพื้นที่เหล่านั้นมีความสำคัญจนก่อให้เกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่ภาคอีสานรวมถึงภาคอีสานตอนล่างด้วย

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ที่ก่อตัวมาตั้งแต่ยุคแรกจนถึงยุคที่ 3 ในพื้นที่อีสานตอนล่าง มีความเกี่ยวข้องกับพระวิปัสสนาจารย์ จำนวน 7 รูป ได้แก่ 1) หลวงปู่เสาร์ กนตสีโล 2) หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต 3) หลวงพ่อสิงห์ ชนตยาโคโม 4) หลวงพ่อดุลย์ อตุโล 5) หลวงพ่อพุทธฐานियो 6) พระอาจารย์สาม อภิญาโณ และ 7) พระอาจารย์จันทร์แรม เขมสิริ สะท้อนให้เห็นถึงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในยุคแรกนั้นมีความโดดเด่นในทุกพื้นที่เนื่องจากพระวิปัสสนาจารย์ทุกรูปเอาใจใส่ในการปฏิบัติทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายว่า สมถะเป็นวิธีทำให้ใจสงบจนตั้งมั่นเป็นสมาธิถึงขั้นฌานระดับต่าง ๆ จุดมุ่งหมายของสมถะคือสมาธิ ส่วนวิปัสสนา คือการเห็นแจ้งหรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้งเป็นการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิด รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน จนเกิดความรู้ ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น เรียกว่า ญาณ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546) เช่นเดียวกับเรื่องเดช เขจรศาสตร์ที่กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้พุทธธรรมของวัดป่าเป็นการปฏิบัติทางจิตตามแนวสมถะและวิปัสสนา โดยการนำหลักกรรมมาประกอบเป็นเครื่องมือปฏิบัติด้วยเทคนิคกรรมฐานในแบบพุทโธ (เรื่องเดช เขจรศาสตร์, 2549) ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่มีหลวงปู่เสาร์ กนตสีโลและหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต มีความโดดเด่นและแตกต่างจากพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายฝ่ายปกครองอย่างชัดเจน ในระยะต่อมา ภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์มีพัฒนาการเชิงรูปธรรมมากขึ้น อาทิ พระเจดีย์ พิพิธภัณฑสถานและศาสนสถานอื่น ๆ เป็นต้น ภูมิทัศน์วัฒนธรรมในช่วงหลังนี้จัดเป็นทรัพย์สินทางวัฒนธรรมที่ถูกพัฒนามีการผสมผสานเชื่อมโยงระหว่างพระวิปัสสนาจารย์กับชุมชนและสังคม สอดรับกับแนวคิดขององค์กรยูเนสโก ที่ว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมก็คือทุกสิ่งทุกอย่างทั้งรูปธรรมและนามธรรมอันเป็นสิ่งที่ผู้คนยึดถือร่วมกันและได้กระทำต่อสภาพแวดล้อมภูมิประเทศ เพื่อสร้างความเจริญงอกงามและพัฒนาสังคมของมนุษย์ (UNESCO, 2005) ยิ่งกว่านั้นภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่อีสานตอนล่าง ยังสะท้อนให้เห็นว่า เป็นการออกแบบและสร้างสรรค์อย่างตั้งใจโดยมนุษย์หรือเป็นงานที่ร่วมกันระหว่างธรรมชาติและมนุษย์ และเป็นพื้นที่ทางโบราณคดีซึ่งมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ สุนทรียศาสตร์ที่มีความสัมพันธ์กับงานสถาปัตยกรรมและเชื่อมโยงกับบริบททางสังคมและเศรษฐกิจอีกด้วย (Feilden, M. & Jokilehto, J, 1998) จากเหตุผลดังกล่าวทำให้เห็นทรัพยากรทางศาสนาที่มีความสัมพันธ์กับพระวิปัสสนาจารย์ทั้ง 7 รูป มีความสำคัญต่อการท่องเที่ยวเชิงศาสนาสำหรับนักท่องเที่ยวที่ต้องการจาริกแสวงบุญและเสริมการปฏิบัติธรรมหรือการพัฒนาจิตใจ หรือแม้แต่การใช้ทรัพยากรทางศาสนาที่เกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่ อาทิ วัดสำคัญ พระเจดีย์ และพิพิธภัณฑสถาน เป็นต้น มาหนุนเสริมให้นักท่องเที่ยวได้เกิดศรัทธาในเบื้องต้นก่อนนำไปสู่การปฏิบัติ ซึ่งประเด็นนี้ มาโนช พรหมปัญญา และคณะ ได้กล่าวว่าการเดินทางสู่สถานที่ตั้งของวัดเพื่อศึกษาธรรมะและบริบททางศาสนาที่เกี่ยวข้อง เป็นการฝึกฝน

หย่อนใจ รวมทั้งเพื่อการศึกษาและการชื่นชมความงามทางวัฒนธรรมและเพื่อตอบสนองทางความเชื่อส่วนบุคคลตามระยะเวลาที่เหมาะสม (มาโนช พรหมปัญญาและคณะ, 2556) เช่นเดียวกับสุทธิชัย อากาศโรและสายชล ปัญญาชิต ที่กล่าวว่า การเดินทางท่องเที่ยวเพื่อการศึกษาเรียนรู้และการปฏิบัติในทางศาสนา หรือการเดินทางเพื่อการแสวงบุญของศาสนิกชนต่าง ๆ นั้น เป็นการเดินทางท่องเที่ยวเพื่อให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตและจิตใจของผู้เดินทาง (สุทธิชัย อากาศโร และสายชล ปัญญาชิต, 2554) จากการอภิปรายผลการศึกษาค้นคว้าทำให้พบว่า ในปัจจุบัน ภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวชิรญาณจารย์ในพื้นที่อีสานตอนล่าง ถูกคลี่คลายและถูกกลืนกลายด้วยกระแสสังคมแบบทุนนิยมหรือถูกนำมาใช้ประโยชน์ในด้านการท่องเที่ยวเชิงศาสนามากยิ่งขึ้น ทำให้ไม่เห็นความแตกต่างระหว่างวิถีการปฏิบัติในนามวัดป่าแบบเดิม แต่จะมีเพียงวัดหนองป่าพงเท่านั้นที่ยังคงรักษาวีถีการปฏิบัติแบบวัดป่าไว้อย่างมั่นคงและชัดเจน

องค์ความรู้ใหม่

จากผลการวิจัยทำให้พบว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวชิรญาณจารย์ในพื้นที่อีสานตอนล่าง ทั้ง 6 กลุ่ม สามารถสังเคราะห์ได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ 1) กลุ่มทรัพยากรเดิม 2) กลุ่มทรัพยากรที่ถูกพัฒนาหรือประดิษฐ์สร้างขึ้นภายหลัง ซึ่งสามารถจัดทำเป็นข้อมูลเพื่อ “ส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนา” ได้ดังภาพ คือ

ภาพที่ 5 Model Road Map ส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาในพื้นที่อีสานตอนล่าง

สรุป/ข้อเสนอแนะ

บทความวิจัยนี้ได้ศึกษาข้อมูลเชิงพื้นที่เกี่ยวกับจุดกำเนิด พัฒนาการและการขยายตัวของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย จนก่อให้เกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมพระวิปัสสนาจารย์ในพื้นที่อีสานตอนล่าง โดยใช้แนวคิดในการวิจัยเป็นกรอบในการเก็บข้อมูลเพื่อมาวิเคราะห์ และสังเคราะห์ข้อมูลก่อนนำมาอภิปรายผล ทำให้เห็นว่าจุดกำเนิดของพระวิปัสสนาจารย์ในภาคอีสานคือจังหวัดอุบลราชธานี โดยการแพร่ขยายของธรรมยุติกนิกายจากกรุงเทพมหานคร ในยุคแรกมีการขยายตัวด้านศาสนบุคคลโดยการถือปฏิบัติพระภิกษุจากมหานิกายมาเป็นธรรมยุติกนิกาย จนเกิดพระวิปัสสนาจารย์ที่มีความโดดเด่นหลายรูป สำหรับทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่มีความสัมพันธ์กับพระวิปัสสนาจารย์ สามารถจัดเป็นกลุ่มได้ 6 กลุ่ม และสามารถนำทรัพยากรเหล่านี้มาจัดการเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาโดยหน่วยงานของรัฐและเอกชนได้ จากผลการศึกษาดังกล่าว สามารถจัดทำข้อเสนอแนะได้ ดังนี้ 1) ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ คือ 1.1) กระทรวงวัฒนธรรม กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติและหน่วยงานระดับท้องถิ่น สามารถนำข้อมูลการวิจัยนี้ไปจัดเป็นเส้นทางท่องเที่ยวเชิงศาสนาในนาม “เส้นทางท่องเที่ยวบูรพวิปัสสนาจารย์” 1.2) สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติและหน่วยงานของรัฐระดับท้องถิ่นควรพัฒนาพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับ “หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต” ให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทุกระดับทั้งในประเทศและต่างประเทศ เพราะหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ได้รับการยกย่องให้เป็นบุคคลสำคัญของโลก โดย UNESCO และ 2) ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป คือ ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับแนวทางการส่งเสริมให้พุทธศาสนิกชนต่างชาติเข้ามาอุปสมบทหรือปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย เพราะพื้นที่อีสานตอนล่างมีความพร้อมทั้งที่พักอาศัย คือวัดหนองป่าพง และวัดป่านานาชาติ และบุคลากรในการอบรมทั้งพระวิปัสสนาจารย์ชาวไทยและชาวต่างชาติ

เอกสารอ้างอิง

- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. (2546). ประวัติศาสตร์อีสาน. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธวัช ปุณโณทก. (2551). พระพุทธศาสนาในภาคอีสานและล้านช้าง. ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงวิชาการ เรื่อง “พระพุทธศาสนาอุ่มน้ำโขง” ณ โรงแรมชินพลาเลข จังหวัดเลย, 9-12 กรกฎาคม 2551. มมร. เลย.
- ธีระพงษ์ มีไธสง. (2556). ฮอดสรง: ภูมิปัญญาพื้นบ้าน พิธีเถรภิเษกพระสงฆ์ในภาคอีสาน. (พิมพ์ครั้งที่ 2). มหาสารคาม: อภิชาติการพิมพ์.
- ธีระพงษ์ มีไธสง. (2562). การปรับตัวพุทธศาสนาในอีสานท่ามกลางการแพร่กระจายแนวคิดแบบพระสายวัดป่า ธรรมยุติกนิกาย. วารสารภาษา ศาสนาและวัฒนธรรม, 8(1), 156-175.

- ปฐม นิคมานนท์. (2546). พระครูวิเวกพุทธกิจ หลวงปู่ใหญ่เสาร์ กันตสีโล. กรุงเทพมหานคร: พี.เอ.ลีฟวิ่ง จำกัด.
- พระครูอุบลคณาภรณ์. (7 กุมภาพันธ์ 2564). ประวัติธรรมยุติกนิกายในจังหวัดอุบลราชธานี. (ฉลอง พันธุ์จันทร์, ผู้สัมภาษณ์)
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2539). จาริกบุญ จาริกธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก.
- _____. (2546). พุทธธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธัมมธโร. (2556). ธรรมประวัติหลวงปู่จาม มหาบุญโญ ผู้มากมีบุญ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.
- พระมหานามเอระและคณะบัณฑิต. (2553). คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค 1. สุเทพ พรหมเลิศ. ผู้แปล. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระวิบูลย์ธรรมาภรณ์. (6 กุมภาพันธ์ 2564). ประวัติวัดสุปัฏนาราม. (ฉลอง พันธุ์จันทร์, ผู้สัมภาษณ์)
- ภัทรพร สิริกาญจน. (2557). พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: เอกภาพในความหลากหลาย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มาโนช พรหมปัญญาและคณะ. (2556). แนวทางการเตรียมความพร้อมการท่องเที่ยวเชิงพุทธของจังหวัดอุบลราชธานี. วารสารการบริการและการท่องเที่ยวไทย, 8(2), 36-47.
- เรืองเดช เขจรศาสตร์. (2549). วิถีพุทธธรรมตามแนววัดป่าภาคอีสานกับการพัฒนาศักยภาพมนุษย์. ใน ดุษฎีนิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาไทยศึกษา. มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). แอ่งอารยธรรมอีสาน. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.
- ศุนย์อาเซียนศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2560). พระพุทธศาสนาในอาเซียน ท่ามกลางความหลากหลายของพุทธสังคม วัฒนธรรม และศาสนา เล่ม 1. นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัด เซนปรินต์ติ้ง.
- สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2561). ยุทธศาสตร์ชาติ (2561-2580) ฉบับประชาชน. เรียกใช้เมื่อ 20 พฤศจิกายน 2564 จาก <http://nscr.nesdb.go.th/wp-content/uploads/2020>
- สุชาติ ทวีสิทธิ์. (2552). ลุ่มน้ำโขงศึกษา: สายน้ำ ผู้คน ชายแดน วัฒนธรรม การค้า การเมือง. วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 5(ฉบับพิเศษ), 6-16.

สุทธิชัย อากาศโร และสายชล ปัญญชิต. (2554). รูปแบบของเครือข่ายการเรียนรู้ทางสังคมในการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา. เรียกใช้เมื่อ 20 พฤศจิกายน 2564 จาก ejournals.swu.ac.th/index.php/JOS/article/viewFile/3811/3800

Feilden, M. & Jokilehto, J. (1998). Management guidelines for world cultural Heritage site. Rom, Italy: ICCROM.

UNESCO. (2005). The Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions. Retrieved November 20 , 2021, from <https://en.unesco.org/creativity/convention>